

ΟΙ ΕΜΠΕΙΡΙΣΤΕΣ LOCKE, BERKELEY ΚΑΙ HUME

Εισαγωγή

Ο 17ος και ο 18ος αιώνας απετέλεσαν τον κεντρικό χρονικό ορίζοντα στην ανάπτυξη της νεότερης φιλοσοφικής σκέψης και στην δημιουργία φιλοσοφικών συστημάτων και θεωριών που προετοίμασαν την έλευση του καντικισμού κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, καθώς και την φρενιτώδη ανάπτυξη και βελτίωση και των φιλοσοφικών μεθόδων και των φιλοσοφικών θεωρήσεων μέχρι και σήμερα. Βέβαια, αυτή η γόνιμη δραστηριότητα δεν έλαβε χώρα εν κενώ. Προετοιμάστηκε από την μεσαιωνική και υστερομεσαιωνική φιλοσοφική δημιουργία, η οποία, με την σειρά της, είχε έδαφος να στηριχθεί και να πατήσει. Αυτό το στέρεο έδαφος δεν ήταν άλλο από εκείνο που εξασφαλίσθηκε ως πνευματική παρουσία από τους Αρχαιοέλληνες, τους φιλοσόφους της ελληνιστικής περιόδου και τους Λατίνους και Άραβες που ακολούθησαν. Έτσι, η φιλοσοφική και η γενικότερη γνωσιακή γονιμότητα η οποία παρατηρήθηκε κατά την διάρκεια του χρονικού ορίζοντα που προαναφέραμε δεν απετέλεσε έκπληξη. Άλλωστε, δεν ήταν μόνον η φιλοσοφία που γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση. Το ίδιο έγινε και με τις υπό διαμόρφωση νέες επιστήμες. Εμφανίσθηκαν, λοιπόν, κατά την διάρκεια του 18ου με κάποιες απολήξεις και κατά την έναρξη του 19ου αιώνα, φιλόσοφοι και διανοητές πνευματικά πανίσχυροι και, προπάντων, ενήμεροι και καλλιεργημένοι, έτοιμοι και για το ανατρεπτικά καινοφανές και για το έλλογα τεκμηριωμένο, παρά τις εμμονές και τις προκαταλήψεις της εποχής. Έτσι, σύμφωνα με μία εκ των υστέρων επιχειρηθείσα και ισχύσασα ταξινόμηση των φιλοσόφων και των παραχθέντων φιλοσοφικών συστημάτων της εποχής, ανεπτύχθησαν δύο τουλάχιστον (ίσως προϋπάρχουσες εν σπέρματι στο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας της φιλοσοφίας) εκδοχές φιλοσοφικής σκέψης. Σε μία ταξινόμηση που δεν έχει χαρακτηριστικά αξιολόγησης, ως πρώτη θεωρήθηκε αυτή των ρασιοναλιστών φιλόσοφων, με κορυφαίους εκπροσώπους της τον René Descartes, τον Gottfried Wilhelm Leibniz και τον Baruch Spinoza, και ως δεύτερη αυτή των εμπειριστών (ή εμπειριοκρατών) φιλόσοφων, με αντιστοίχως κορυφαίους εκπροσώπους της τον John Locke, τον George Berkeley και την David Hume.

Φαίνεται παράξενο και ίσως να είναι συμπτωματικό ότι και οι τρεις εμπειριστές φιλόσοφοι ανήκουν στην ή προέρχονται από την αγγλοσαξονική παράδοση. Έγραψαν τα έργα τους στην αγγλική γλώσσα και ο πρώτος ήταν αγγλικής καταγωγής, ο δεύτερος ιρλανδικής και ο τρίτος σκοτσέζικης. Παρά το ότι όμως «φαίνεται παράξενο» το γεγονός της προέλευσής τους από και μόνον τον αγγλοσαξονικό χώρο, κάτι τέτοιο δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει. Ίσως προς την κατεύθυνση της έκπληξης να συμβάλει το γεγονός ότι οι τρεις κυριότεροι εκπρόσωποι της έτερης σχολής, αυτής των ρασιοναλιστών φιλοσόφων, προέρχονται από την ηπειρωτική (continental) Ευρώπη. Ήπιο συγχεκριμένα, ο Descartes, που προηγήθηκε χρονικά όλων, ρασιοναλιστών τε και εμπειριστών, ήταν Γάλλος, ο Leibniz Γερμανός και ο Spinoza Ολλανδός. Γυρνώντας, όμως, ξανά πίσω στο «παράξενο» γεγονός της προέλευσης και των τριών εμπειριστών φιλοσόφων από τον αγγλοσαξονικό χώρο, ίσως θα πρέπει να τονισθεί ότι δεν μοιάζει επί της ουσίας καθόλου παράξενο ούτε και συμπτωματικό. Και τούτο γιατί, ρίχνοντας μία γρήγορη και επιπλόαιη ίσως ματιά στην περιβάλλουσα πολιτισμική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στον αγγλοσαξονικό χώρο, δεν μπορεί παρά να διαπιστώσει κανείς ότι η λατρεία των Αγγλοσαξόνων δεν εστρέφετο προς την δημιουργία γενικών εξηγητικών θεωριών και σχημάτων, αλλά προς το εμπειρικό και το άμεσα δεδομένο, το οποίο κυριολεκτικά προηγείτο της οποιασδήποτε θεωρητικοποίησής του. Ο αγγλοσαξονικός εμπειρισμός, δηλαδή, δεν ήταν μια ιδιάζουσα φιλοσοφική στάση που δύσκολα συναντούσε κανείς και σε άλλες περιοχές. Ίσα ίσα που η καλλιέργεια των επιστημών και των μαθηματικών, με κορυφαία εξαίρεση ίσως την προσφορά του Isaac Newton, ιδίως στην φυσική, είχε βαθιά τα σημάδια και τα ίχνη μιας εμπειριοκρατικής παράδοσης, άμεσα συνδεδεμένης με την ύπαρξη και την καλλιέργεια της αγγλικής γλώσσας, η οποία ως εκφραστικό εργαλείο εκαλείτο να υπηρετήσει το συγκεκριμένο, το δεδομένο και το άμεσο. Το άμεσο μπορεί να μην είναι ίσως υψηπετές αλλά όντας γήινο επιτρέπει σε αυτόν που το λατρεύει να είναι πολλές φορές αποτελεσματικότερος αυτού που το περιφρονεί.

Τα δύο βασικά, κοινά χαρακτηριστικά που είναι δυνατόν να διαχρίνει κανές στα φιλοσοφικά συστήματα των εμπειριστών φιλοσόφων είναι, πρώτον, η θέση ότι ο ανθρώπινος νους ως προς τη γνωσιακό του περιεχόμενο είναι αρχικώς κενός (*tabula rasa*) και, επομένως, η όποια γενικευτική οργάνωσή του επιβάλλεται σε αυτόν εμπειρικά και, δεύτερον, η άποψη ότι δεν υπάρχουν γενικές αφηρημένες ιδέες, με την έννοια οντοτήτων που βοηθούν στην οργάνωση της γνώσης. Έτσι, οι ιδιότητες και οι σχέσεις υπάρχουν παρασιτικά, ούσες τα ενδύματα των πραγμάτων, που υφίστανται όχι ως ανεξάρτητες οντότητες αλλά πάντοτε ως μορφικές εκδοχές συγκεκριμένων αντικειμένων. Το κυρίαρχο, όμως, δόγμα τους, πέραν τούτου, είναι πως η γνώση άπασα (ακόμη και στο οργανωτικό της μέρος) είναι εμπειρικής προέλευσης.

John Locke

Ο John Locke (1632-1704), όπως ήδη ελέχθη, ήταν Άγγλος, γνωστός φιλοσοφικά ως ο πρώτος της τριάδας των εμπειριστών φιλοσόφων, με κορυφαία έργα του το *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (*An Essay Concerning Human Understanding*) και την *Δεύτερη πραγματεία περί διακυβερνήσεως* (*Second Treatise of Government*), τα οποία δημοσιεύθηκαν το έτος 1689. Όπως όλοι οι φιλόσοφοι του 17ου και του 18ου αιώνα, ο Locke δημιούργησε το φιλοσοφικό του έργο υπό την σκιά του Descartes, παρά το γεγονός ότι δεν ακολούθησε την καρτεσιανή ρασιοναλιστική παράδοση, διαφωνώντας κυρίως ως προς τις πηγές και τους τρόπους πρόσκτησης της γνώσης, ουσιαστικά αρνούμενος πλήρως την ύπαρξη εμφύτων ιδεών. Πριν από αυτό θα πρέπει να λεχθεί ότι για τον Locke το μοναδικό αντικείμενο γνώσης είναι οι ιδέες, οι οποίες παιζουν και τον ρόλο του εμβρυουλκού ανάδυσής της. Προσπαθώντας να ορίσει το σημασιολογικό περιεχόμενο καθώς και την αντίστοιχη εμβέλεια του όρου «ιδέα» γράφει:

Πριν προχωρήσω σ' αυτό που έχω σκεφθεί [...] θα πρέπει εδώ στην αρχή της συζήτησής μας να ζητήσω συγγράμμη από τον αναγνώστη μου για την συχνή χρήση της λέξης «ιδέα», που θα βρει στο υπόλοιπο μέρος αυτής της πραγματείας. Ο όρος αυτός είναι ο καλύτερος δυνατός για να εκφράσει το αντικείμενο της κατανόησης ενός σκεπτόμενου ανθρώπου.¹

Οι ιδέες κατά τον Locke προέρχονται από και συνδέονται με δύο άμεσες πηγές γνώσης. Η πρώτη είναι η αισθητηριακή αντίληψη και η δεύτερη η αυτοπαρατηρησία. Τα γνωσιακά προϊόντα της αισθητηριακής αντίληψης είναι οι ιδέες των αντικειμένων που μας περιβάλλουν και των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα γύρω μας. Ως προς την αυτοπαρατηρησία, αυτή αναφέρεται στην εσωτερική γνώση της ύπαρξης καθώς και του αποτελέσματος της αυτοεπισκόπησης των νοητικών μας πράξεων. Έτσι, οδηγούμαστε στις ιδέες, από την μία μεριά των ιδιοτήτων των αντικειμένων (πρωτεουσών ή δευτερευουσών κατά τον Descartes),² όπως «τετραγωνικό», «κυκλικό», «στενόμαχρο», «γλυκό»,

1. Βλ., John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, επιμ. Alexander Campbell Fraser, τ. Α', Dover Publ., Νέα Υόρκη 1959, σ. 32.

2. Πρωτεύουσες ιδιότητες είναι, κατά τον Descartes, αυτές που διαθέτουν και τα αντικείμενα και οι εικόνες τους. Για παράδειγμα, ιδιότητες που αναφέρονται στο σχήμα ή στις χωρικές συνιστώσες του δένδρου που βρίσκεται στον κήπο του σπιτιού μου. Δευτερεύουσες είναι εκείνες που, ενώ αποτελούν στοιχεία περιγραφής των εικόνων των αντικειμένων δεν

«μαλακό», «έγχρωμο», και από την άλλη στις ιδέες των νοητικών καταστάσεων ή πράξεων, όπως «αίσθηση», «αντίληψη», «πίστη», «σκέψη» κτλ. Το ουσιώδες και στις δύο περιπτώσεις είναι ότι οι ιδέες δεν προϋπάρχουν ούτε είναι έμφυτες, αλλά αποτελούν την απόληξη της αισθητηριακής και νοητικής προσέγγισης από τον άνθρωπο του κόσμου που τον περιβάλλει και του νοητικού κόσμου που σιγά σιγά ο ίδιος οικοδομεί, αρχίζοντας από το αισθητηριακό και το νοητικό μηδέν που αντιπροσωπεύει ο αρχικά άδειος περιεχομένου νους του. Σε ένα διαφωτιστικό εδάφιο, που παρομοιάζει τον αρχικώς άδειο ανθρώπινο νου με «σκοτεινό δωμάτιο» ο Locke γράφει:

Δεν προσποιούμαι τον δάσκαλο, το μόνο που κάνω είναι να ερευνώ· και επομένως δεν μπορώ παρά να ομολογήσω εδώ ξανά ότι η εξωτερική και εσωτερική αντίληψη είναι οι μόνες δίοδοι που μπορώ να βρω, από τις οποίες διοχετεύεται γνώση στον νου. Αυτές μόνον, όσο μπορώ να δω, είναι τα παράθυρα από τα οποία μπορεί να μπει φως σ' αυτό το σκοτεινό δωμάτιο.³

Η κυρίαρχη αντίληψη του Locke ότι οι άμεσες πηγές γνώσης είναι αυτές της αισθητηριακής αντίληψης και της αυτοπαρατηρησίας τον οδηγεί να θεωρήσει ότι οι ιδέες μπορούν να χωρισθούν αντιστοίχως σε δύο βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη, ανήκουν οι ιδέες συγκεκριμένων αντικειμένων ή νοητικών πράξεων που αποτελούν την αισθητηριακή ή νοητική απόληξη δράσεων που ασκούνται στον ανθρώπινο νου μέσω διαδικασιών, διά των οποίων εξασφαλίζεται η ομοιογένεια, η ομαλότητα και η ομοιοτροπία των προσλαμβανομένων. Η συγκεκριμένη ομοιογένεια, ομοιοτροπία και ομαλότητα των προσλαμβανομένων είναι διασφαλισμένη από τον Δημιουργό, ο οποίος δεν μπορεί παρά να ενεργεί έλλογα. Στην δεύτερη κατηγορία ιδεών ανήκουν οι λεγόμενες «αφηρημένες» ή «γενικές» ιδέες, οι οποίες, χωρίς άμεση αναφορά στην εξωτερική πραγματικότητα, είναι το αποτέλεσμα κατασκευαστικών πράξεων του ίδιου μας του νου. Οι οποίες πράξεις ως έλλογες δεν συνεπάγονται ούτε εμπεριέχουν την πιθανότητα λάθους. Λάθη μπορούν να προκύψουν είτε μόνον από την πιθανώς

συναντώνται στα αντικείμενα καθ' εαυτά. Ένα πράσινο φύλλο έχει ένα σχήμα το οποίο συναντά κανέίς και στο ίδιο και στην εικόνα του, ενώ είναι και πράσινο, που αποτελεί ιδιότητα του τρόπου με τον οποίον το αντιλαμβανόμαστε, χωρίς να χαρακτηρίζει το φύλλο καθ' εαυτό. Αντιλαμβανόμαστε το φύλλο ως πράσινο όχι γιατί είναι πράσινο αλλά γιατί το κυρίαρχο τιμήμα των εξ ανακλάσεως οπτικών ακτίνων που φθάνουν σε εμάς ανήκουν σε μήκη κύματα που σχετίζονται με την φασματική περιοχή του πράσινου.

3. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, τ. Α', σ. 211-212.

ανώμαλη ροή των αισθητηριακών δεδομένων είτε από την ανώμαλη συμπλοκή σημάτων χωρίς αντιστοιχία προς την ορθή νοηματική συμπλοκή των σημαντικών. Κατά την δημιουργία των αφηρημένων ή γενικών ιδεών δεν υπεισέρχονται λάθη επειδή δεν είναι δυνατόν να συγκριθούν με κάτι του οποίου να αποτελούν ομοίωμα, επειδή ακριβώς ένα τέτοιο φευδοεμπειρικό ή ακόμη και καθαρά εμπειρικό ομοίωμα δεν υπάρχει. Επί παραδείγματι, η γενική ιδέα του τετραγώνου ή η ιδέα της περιφέρειας κύκλου έχουν μια αυτοπροσδιοριζόμενη και αφεγάδιαστη εσωτερική συνέπεια. Κάτι τέτοιο ισχύει και για τις υπόλοιπες γενικές ή και αφηρημένες ιδέες. Θα μπορούσε ίσως να εγερθεί μία αμφιβολία με χρησιμοποίηση όρων κατασκευασμένης εσωτερικής αντιφατικότητας. Θα μπορούσε δηλαδή να καταφύγει κανείς στην χρήση αντιφατικών γενικών ιδεών, που στην ουσία τους ούτε γενικές αλλά ούτε καν ιδέες είναι. Ένα τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι αυτό του «κυκλικού τετραγώνου» ή του «τετραγωνικού κύκλου». Όμως, κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να υπάρχει ως εκδοχή. Και τότε γιατί κατασκευές, όπως αυτές, δεν μπορούν να ανήκουν στην συνομοταξία των γενικών ή και αφηρημένων ιδεών, επειδή και οι γενικές και οι αφηρημένες ιδέες έχουν ως στοιχείο της κατασκευής τους την εσωτερική συνέπεια. Άλλωστε, ο Δημιουργός, κατά τον Locke, φρόντισε ο κατασκευαστής τέτοιων γενικών ή και αφηρημένων ιδεών, δηλαδή ο άνθρωπος, να είναι έλλογο ον, που δεν θα μπορούσε, αποδεχόμενός το, να κατασκευάσει ένα αντιφατικό νοητικό αντικείμενο.

Ένα επόμενο σημαντικό θέμα που θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε, σκιαγραφώντας τις βασικές του συνιστώσες, είναι αυτό της ταξινόμησης των προτάσεων ως φορέων αλήθειας. Σημαντικό είναι να τονίσουμε ότι, κατ' αντίθεσιν προς τον Berkeley, η θεωρία αλήθειας την οποία πρεσβεύει είναι αντιστοιχική ή αλλιώς αναπαραστασιακή, φέρουσα ουσιώδη γειτνίαση προς την αντίστοιχη καρτεσιανή. Θεωρεί, ξεκινώντας θεμελιοκρατικά από το στοιχειώδες επίπεδο σήμανσης, ότι οι λέξεις αντιστοιχούν σε ιδέες τις οποίες αντιπροσωπεύουν, και ότι το νόημα των προτάσεων προκύπτει ως η συνάρθρωση, υπό την ευρεία έννοια, των νοημάτων των λέξεων που τις συναποτελούν. Αυτή η εκάστοτε συγχεκριμένη συνάρθρωση αποτελεί το περιεχόμενο της νοηματικής συμπλοκής των ιδεών που αντιπροσωπεύονται από τις λέξεις οι οποίες εμπειρίχονται στην συγχεκριμένη πρόταση. Στο επόμενο παράθεμα η παραπάνω περιγραφή-ανάλυση επιβεβαιώνεται ως ισχύουσα:

Πρέπει, λέω, να παρατηρήσουμε δύο είδη προτάσεων που είμαστε ικανοί να κατασκευάσουμε: Πρώτον, νοητές, στις οποίες οι ιδέες του νου μας συναρθρώνονται ή διαχωρίζονται, χωρίς την χρήση λέξεων, ανάλογα με το κατά πόσον ο νους μας αντιλαμβάνεται ή αποφασίζει πως συμφωνούν

ή διαφωνούν. Δεύτερον, προφορικές, οι οποίες αποτελούνται από λέξεις, σήματα των ιδεών μας, συναρθρωμένες ή διαχωρισμένες σε θετικές ή αρνητικές προτάσεις [...]. Έτσι, αυτές οι προτάσεις παράγονται ενώνυμες ή διαχωρίζονται σήματα· και αλήθεια σημαίνει συνάρθρωση ή διαχωρισμός αυτών των σημάτων, ανάλογα με το αν συμφωνούν ή διαφωνούν με τα πράγματα τα οποία αντιπροσωπεύουν.⁴

Ας δούμε στην συνέχεια τι είδους πράγμα είναι η μαθηματική γνώση κατά τον Locke. Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν, οι μαθηματικές οντότητες, πάνω στις οποίες συνήθως στηρίζεται το μαθηματικό οικοδόμημα, δεν μπορεί να υπάρχουν σε ένα υπερσύμπαν πλατωνικών ιδεών ούτε να αποτελούν τις γνωσιακές προϋποθέσεις της ποσοτικής αποτίμησης των υπαρχόντων και τεκταινομένων στον ανθρώπινο νου. Άλλωστε, κάτι τέτοιο αποκλείεται γιατί ο ανθρώπινος νους στην προγνωσιακή του φάση είναι ένα άδειο γνωσιακού περιεχομένου ευαίσθητο όργανο, ένα χυριολεκτικά σκοτεινό δωμάτιο που «αναμένει» να γεμίσει με εικόνες του χόσμου που δεν υπήρχαν προ της εισβολής τους στο σκοτεινό αυτό δωμάτιο. Έτσι, η μόνη οδός, για τον Locke, ήταν να δεχθεί ότι τα μαθηματικά αντικείμενα κατασκευάζονται από τον ανθρώπινο νου, που φαίνεται ότι διά αυτής της κατασκευής μπορεί να κατακτήσει, μέσω της γνωσιακής ποσοτικής αποτίμησής του, τον κόσμο. Κατασκευάζονται, όμως, έλλογα και αντιστοιχικά χωρίς λάθη, χωρίς σφάλματα, γιατί κάτι τέτοιο είναι εξ ορισμού, που σημαίνει από την ίδια τους την φύση, αδύνατο. Άλλωστε, πώς θα μπορούσαν να υπάρξουν σφάλματα, όταν κάτι τέτοιο θα εσήμαινε ότι η συγχεκριμένη ανθρώπινη δραστηριότητα ελάμβανε ή λαμβάνει χώρα εκτός των ορίων της μαθηματικής αποτίμησης του κόσμου! Έτσι, όλες οι μαθηματικές οντότητες, εκτός από δύο, είναι κατά τον Locke κατασκευάσμιες ή μάλλον κατασκευασμένες από τον άνθρωπο. Για ποιες δύο δεν ισχύει κάτι τέτοιο; Μα για εκείνες που σε ένα θεμελιοκρατικά δομημένο κατασκευαστικό τοπίο θα αποτελούσαν τους απαραίτητους θεμέλιους λίθους που δεν θα μπορούσαν να αναχθούν σε απλούστερους. Και ποιοι είναι, λοιπόν, αυτοί; Κατά τον Locke οι ιδέες της μονάδας και του σημείου. Η μονάδα ως θεμέλιο της αριθμητικής και το σημείο ως θεμέλιο της γεωμετρίας. Δεν θα μπορούσαμε να τελειώσουμε την παράθεση των φιλοσοφικών στοχασμών του Locke που σχετίζονται με την μαθηματική δραστηριότητα χωρίς να δούμε πώς αντιμετώπιζε το άτειρο. Η θεώρηση του απείρου από την μαθηματική και φιλοσοφική κοινότητα του 20ού και των αρχών του 21ου αιώνα οδήγησε σε μία αντίληψη για αυτό που έχει δύο συνιστώσες. Η πρώτη, που θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως δυνητική, έχει να

4. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, τ. B', σ. 246.

κάνει με την πρόσληψη του απέρου ως μη εξαντλουμένου σύμπαντος. Η δεύτερη, που αντιστοίχως θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως πραγματική, έχει να κάνει με την πρόσληψή του ως ολοκληρωμένου αντικειμένου στο πλαίσιο ενός άλλου υπερσύμπαντος μαθηματικών αντικειμένων. Η δεύτερη συνιστώσα αποτελεί πρόσφατη κατάκτηση του ανθρωπίνου γένους (τέλη 19ου και αρχές 20ού αιώνα). Η πρώτη ενυπήρχε διάσπαρτη και διάχυτη κατά το προηγούμενο χρονικό διάστημα. Ο Locke φαίνεται ότι, παρά τον περατοκρατικό εμπειριοχρατικό του προσανατολισμό, την διαισθανόταν:

[...] ας αφήσουμε κάποιον να συλλέξει σε ένα άθροισμα όσον μεγάλο αριθμό θέλει, αυτή η πολλαπλότητα οσδόπτοτε μεγάλη και να είναι δεν μειώνει την δυνατότητα προσθήκης σ' αυτήν, ούτε τον φέρνει πλησέστερα στο τέλος του ανεξάντλητου αποθέματος των αριθμών [...] Και αυτή η ατέρμονη πρόσθεση [...] των αριθμών, τόσο προφανής στο μυαλό, είναι αυτό, νομίζω, που μας δίνει την ευχρινέστερη και διαυγέστερη ιδέα του απέρου.⁵

George Berkeley

Ο George Berkeley (1685-1753) ήταν Ιρλανδός ιερωμένος και πιο συγκεκριμένα επίσκοπος της Αγγλικανικής Εκκλησίας της Ιρλανδίας. Είναι χρονικά, τουλάχιστον, ο δεύτερος της τριάδας των μέγιστων Βρετανών εμπειριστών φιλοσόφων. Στο φιλοσοφικό του σύστημα μπορεί να διακρίνει κανείς δύο θεμελιώδεις συνιστώσες. Η πρώτη σχετίζεται με την εμπειριστική του αντίληψη για τα πράγματα του κόσμου (που υπό μία συγκεκριμένη έννοια είναι πράγματα του νου) και η δεύτερη με τον φαινομεναλισμό του, ο οποίος αποτελεί το ρηγικέλευθα νέο και ανατρεπτικό στην καρτεσιανή παράδοση, την οποία, όπως ήδη ελέχθη παραπάνω, ακολουθεί εν μέρει και ο Locke. Σύμφωνα με την πρώτη συνιστώσα του φιλοσοφικού του έργου, δύο είναι τα στοιχεία που την συγκροτούν. Στον ανθρώπινο νου δεν προϋπάρχουν ιδέες οι οποίες να οδηγούν στην έστω μερική πλήρωσή του. Και, γενικότερα, δεν υπάρχουν γενικές αφηρημένες ιδέες, οι οποίες θα μπορούσαν, εφόσον νοητικά συνελαμβάνοντο, να αποτελέσουν την γνωσιακή βάση πάνω στην οποίαν θα μπορούσαν να στηριχθούν τα περιεχόμενα του νου μας. Σύμφωνα με την δεύτερη, η πραγματικότητα των εξωτερικών αντικειμένων όχι μόνον αμφισβητείται αλλά υποκαθίσταται από μια πολλαπλότητα αισθητηριακών δεδομένων, τα οποία συνδυαζόμενα και υπακούοντα σε συγκεκριμένους κανόνες σχηματίσμού

5. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, τ. Α', σ. 282.

αντικειμενικού χαρακτήρα μάς οδηγούν στην φαινομεναλιστικά κατοχυρωμένη εντύπωση υπαρχόντων και τεκταινομένων εκεί έξω. Έτσι, τα φυσικά αντικείμενα αποτελούν, ή καλύτερα, είναι πολλαπλότητες αισθητηριακών δεδομένων που δεν υπάρχουν πέραν και έξω από τον γνώστη τους. Ακόμη και η υλικότητά τους αποτελεί ιδιότητα αυτών των συγκεκριμένων πολλαπλοτήτων, χωρίς να αποτελεί αποδεικτικό τεκμήριο της ανεξάρτητης ύπαρξής τους. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, αυτό που θα μπορούσε να υποστηριχθεί με σιγουριά είναι πως για τον Berkeley υπάρχουν μόνον δύο είδη οντοτήτων και ουδέν άλλο: πρώτον, οι φορείς αισθητηριακών δεδομένων και ιδεών και, δεύτερον, οι ίδιες οι ιδέες ή οι συγκροτήσεις αισθητηριακών δεδομένων, οι οποίες υπάρχουν μόνον στον βαθμό που αποτελούν το εκάστοτε συγκεκριμένο αισθητηριακό και γνωσιακό περιεχόμενο που χαρακτηρίζει τους νόες των συγκεκριμένων φορέων. Στο σημείο αυτό απαιτείται μια διαφωτιστική προσθήκη. Πώς θα μπορούσε να διαχρίνει κανείς τις ιδέες που με σχετική καθαρότητα, σταθερότητα και εσωτερική συνέπεια μας εμφανίζονται μια ασυννέφιαστη ημέρα και ώρα από τις ιδέες της φαντασίας μας ή της ονειροπόλησής μας; Σύμφωνα με τον Berkeley, υπάρχει ένα εσωτερικό στοιχείο διάκρισης των ιδεών και του πιθανού αληθειακού συνδυασμού τους που τις καθιστά ή όχι αντικείμενα γνώσης. Αυτό το εσωτερικό στοιχείο αναφέρεται στην διαφορά ανάμεσα στα δύο είδη ιδεών, σύμφωνα με την οποία οι ιδέες που μας εμφανίζονται ως αληθειακά συγκροτημένες πολλαπλότητες αισθητηριακών δεδομένων, συγχρινόμενες με τις ιδέες για τις οποίες μπορούμε να αποφανθούμε ότι δεν μας εμφανίζονται με την αμεσότητα της γνήσιας αισθητηριακής αντίληψης, διαφέρουν ουσιωδώς ως προς την ζωηρότητα και την σαφήνειά τους. Μια παρατήρηση, στο σημείο αυτό, γνωσιολογικού χαρακτήρα. Οι δύο αυτές ιδιότητες, λόγω της εσωτερικότητας που τις διακρίνει και της γενικότητας με την οποία διατυπώνονται από τον Berkeley, είναι εξαιρετικά δύσκολο ως αδύνατο να μετρηθούν. Δεν μπορεί, δηλαδή, να υπάρξει εύκολα αλγόριθμος ποσοτικής αποτίμησής τους και, ως εκ τούτου, παραμένουν δύσχρηστες, προσφέροντας μόνον κάποια ίχνη ποιοτικής αξιολόγησης.

Για τον Berkeley οι ιδέες, όπως είπαμε, ή μάλλον υπενοήσαμε, υπάρχουν μόνον στον βαθμό που αποτελούν στοιχεία της ροής των αισθητηριακών δεδομένων στον ανθρώπινο νου. Αυτή η ροή δεν εξαρτάται από τον εκάστοτε συγκεκριμένο ανθρώπινο νου, ο οποίος δέχεται μια πλημμυρίδα εικόνων χωρίς την ύπαρξη a priori δυνατότητας ταξινόμησής τους. Με αυτή την έννοια δεν εμπεριέχονται στο άδειο πληροφοριακού περιεχομένου εσωτερικό του τακτοποιητικά εργαλεία της ροής αυτής. Τέτοια εργαλεία θα μπορούσαν να είναι οι γενικές αφηρημένες ιδέες. Όχι μόνον δεν υπάρχουν, κατά Berkeley, αλλά δεν είναι δυνατόν ούτε εκ των υστέρων να σχηματισθούν ως a posteriori κατασκευές, εδραζόμενες στην καθημερινή εμπειρία. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Ας θε-

ωρήσουμε την έννοια της «τριγωνικότητας». Για τον Berkeley, όταν φέρουμε στον νου μας ένα τρίγωνο ή όταν σχεδιάζουμε κάτι αντίστοιχο στον πίνακα, αυτό έχει έναν απολύτως συγκεκριμένο χαρακτήρα. Θα είναι ένα τρίγωνο ισόπλευρο ή ανισόπλευρο, ορθογώνιο ή μη, και πάει λέγοντας. Δεν μπορεί να είναι ένα οποιοδήποτε γενικό τρίγωνο, γιατί κάτι τέτοιο είναι απολύτως αδύνατο, δεδομένου ότι, αν υπήρχε, θα διέθετε απολύτως αντιφάσκοντα χαρακτηριστικά. Έγραφα σε παλαιότερο κείμενό μου για τον Berkeley:

Κοντολογίς δεν μπορούμε να έχουμε στον νου μας την εικόνα-ιδέα ενός γενικού τρίγωνου, γιατί μια τέτοια εικόνα θα πρέπει να συνδυάζει αλληλοαιρούμενα χαρακτηριστικά. Αυτό βέβαια δεν μας εμποδίζει να διαμορφώσουμε αληθείς προτάσεις που να αναφέρονται σε όλα τα δυνατά τρίγωνα. Τέτοιες προτάσεις είναι δυνατόν να παραχθούν είτε άμεσα (διαισθητικά), είτε έμμεσα (αποδεικτικά) γιατί, δουλεύοντας με ένα φυσικό ή νοητό τρίγωνο, μπορούμε να αγνοήσουμε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του που δεν είναι κοινά σε όλα τα τρίγωνα. Η θέση αυτή του Berkeley, για την αδυναμία σχηματισμού αφηρημένων γενικών εικόνων-ιδεών, στηρίζεται στην πίστη του για την μη ύπαρξη δυνατότητας διαχωρισμού ιδιοτήτων από τα συγκεκριμένα φυσικά ή νοητά αντικείμενα.⁶

Είναι, λοιπόν, σαφές ότι για τον Berkeley κάθε γνώση του γενικού (το οποίο έτσι και αλλιώς για αυτόν δεν υπάρχει στο πλαίσιο της εξεικόνισής μας του κόσμου) περνάει μέσα από την διά του μερικού αποκάλυψή της. Αποδεικνύω το πυθαγόρειο θεώρημα χρησιμοποιώντας τυχόν μεν αλλά συγκεκριμένο τρίγωνο, του οποίου προσπαθώ να ξεχάσω τα περιστασιακά του χαρακτηριστικά, επικεντρωνόμενος σε εκείνα που προσιδιάζουν στην ιδιότητά του ως ορθογώνιου τριγώνου.

Ένα εντυπωσιακό στοιχείο του φιλοσοφικού συστήματος του Berkeley είναι αυτό που, στην προσπάθειά του να προσεγγίσει το πρόβλημα της μαθηματικής γνώσης, τον οδηγεί να αρνηθεί την ύπαρξη της ιδέας της μονάδας, στηριζόμενος στην άποψη ότι αυτή, όπως και όλες οι σημαντικές μαθηματικές ιδέες, ανήκουν στην κατηγορία των αφηρημένων γενικών ιδεών, για τις οποίες πιστεύει ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν. Η θέση του έχει έναν ακραία εμπειριοκατικό χαρακτήρα όπου η ύπαρξη, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν μπορεί παρά να είναι περατοκατικό δομημένη. Ας δούμε, όμως, τι μας λέει σχετικά με την έννοια της «μονάδας».

6. Βλ., Διονύσιος Α. Αναπολιτάνος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών*, Νεφέλη, Αθήνα 1985, σ. 129.

Γνωρίζω πως μερικοί θεωρούν την μονάδα ως μία απλή ή μη σύνθετη ιδέα που συνοδεύει όλες τις άλλες ιδέες μέσα στον νου. Δεν βρίσκω, όμως, να έχω καμία τέτοια ιδέα, που να αντιστοιχεί στην λέξη μονάδα: σκέπτομαι πως αν την είχα δεν θα υπήρχε περίπτωση να μην την βρω αντίθετα, θα έπρεπε να μου ήταν η περισσότερο οικεία, επειδή λέγεται ότι συνοδεύει όλες τις άλλες ιδέες και γίνεται αντιληπτή με όλους τους δυνατούς τρόπους που διαθέτουν οι αισθήσεις και η αυτοπαρατηρησία. Για να μην πω περισσότερα, πρόκειται για μία αφηρημένη ιδέα.⁷

Αντίστοιχη αυτής της απόρριψης της ιδέας της «μονάδας» είναι και η ανάλογη απόρριψη της ιδέας του «αριθμού» ως μη υπαρκτής. Την ορίζει απλώς ως μία «συλλογή μονάδων» που δεν έχει υπαρκτικό περιεχόμενο. Μια μικρή υποσημείωση: εδώ η χρήση της λέξης «αριθμός» θα μπορούσε να θεωρηθεί σημασιολογικά συμπίπτουσα με αυτήν της φράσης «φυσικός αριθμός».

Οι μαθηματικές ιδέες είναι εξαιρετικά δύσκολο να τιθασευθούν ώστε να εμφανισθούν ως υπάρχουσες στο μπερκλεύανό σύμπαν. Ένα ακόμη παράδειγμα απόρριψης σημαντικής μαθηματικής (και όχι μόνον) ιδέας ως μη υπαρκτής από τον Berkeley είναι αυτό της ιδέας του «απείρου». Είναι σχεδόν προφανές ότι καμία ιδέα πραγματικού⁸ απείρου δεν θα μπορούσε να γίνει ανεκτή στο κατά βάσιν περατοχρατικά δομημένο σύμπαν που οικοδομεί ο Berkeley, από το οποίο έχουν εξορισθεί όλες οι γενικές αφηρημένες ιδέες. Η κατάσταση, όμως, εμφανίζεται ως ακόμη δυσμενέστερη για την ιδέα του «απείρου». Ο Berkeley, όπως καταδεικνύεται και από το παρακάτω εδάφιο, εμφανίζεται να απορρίπτει ακόμη και την ιδέα του δυνητικού⁹ απείρου, απορρίπτοντας στην ουσία της την άπειρη διαιρεσιμότητα με βάση την συλλογιστική ότι δεν υπάρχουν άπειρες ολότητες για να είναι δυνατόν να διαιρούνται επ' άπειρον ή να προκύπτουν ως αποτελέσματα άπειρης διαιρεσιμότητας.

7. Βλ., Arthur Aston Luke και Thomas Edmund Jessop (επιμ.), *The Works of George Bishop Of Cloyne*, 9 τόμοι, Thomas Nelson and Sons Ltd, 1948-1957. Το συγκεκριμένο χωρίο βρίσκεται στο έργο του Berkeley «A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge», παράγραφος 7.

8. «Πραγματικό άπειρο» καλούμε ένα συνολοθεωρητικό αντικείμενο (ένα σύνολο, δηλαδή) που έχει άπειρα ως προς το πλήθος τους στοιχεία. «Δυνητικό άπειρο» καλούμε κάθε άπειρο σύμπαν αντικειμένων, που βασικό του χαρακτηριστικό είναι ότι δεν εξαντλείται με πεπερασμένα βήματα οποιουδήποτε συγκεκριμένου μήκους. Οι φυσικοί αριθμοί ως σύνολο είναι μία κλασική περίπτωση πραγματικού απείρου. Οι φυσικοί, από την άλλη μεριά, ως απλώς μη εξαντλούμενο διά μετρήσεως σύμπαν αντικείμενων είναι επίσης μία κλασική περίπτωση δυνητικού άπειρου.

9. Ας υπενθυμίσουμε την αντίθετη προς την θέση του Berkeley αντίστοιχη θέση του Locke.

Κάθε συγκεκριμένο, πεπερασμένο, εκτατό αντικείμενο, που μπορεί να είναι το αντικείμενο της σκέψης μας, είναι μια ιδέα που υπάρχει αποκλειστικά στον νου μας και, επομένως, κάθε μέρος της πρέπει να γίνεται αντιληπτό. Κατά συνέπεια, το ότι δεν μπορώ να αντιληφθώ άπειρα μέρη σε μία πεπερασμένη έκταση σημαίνει για μένα με βεβαιότητα ότι τα άπειρα αυτά μέρη δεν υπάρχουν· είναι προφανές ότι δεν μπορώ να διακρίνω άπειρα μέρη σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη γραμμή, ή επιφάνεια, ή σε οποιοδήποτε συγκεκριμένο στερεό, που είτε αντιλαμβάνομαι με τις αισθήσεις μου είτε αναπαριστάνω μέσα μου· έτσι συμπεραίνω ότι δεν περιέχουν άπειρα μέρη. Τίποτε δεν μου είναι καθαρότερο από την αντίληψη πως οι πεπερασμένες εκτάσεις που επιθεωρώ δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι δικές μου ιδέες· και δεν μου είναι λιγότερο καθαρό ότι δεν μπορώ να αναλύσω οποιαδήποτε από τις ιδέες μου σε άπειρα πολλές άλλες ιδέες, πράγμα που σημαίνει πως δεν είναι άπειρα διαιρέσιμες.¹⁰

Η συγκεκριμένη θέση του Berkeley σχετικά με την ανυπαρξία και της ιδέας του πραγματικού απέρου και της ιδέας του δυνητικού οδήγησε ή, έστω, απλώς συνηγορεί με την άποψη περί του διακριτού χαρακτήρα της ιδέας του χωροχρόνου. Ο χωρόχρονος δεν θα μπορούσε να είναι συνεχιστικά δομημένος, γιατί αυτό θα οδηγούσε στην δυνητική ή και πραγματική του άπειρη διαιρεσιμότητα και, επομένως, στην αποδοχή άπειρων, ως προς το πλήθος τους, χωροχρονικών μερών του. Συνεχίζοντας, λοιπόν, ο Berkeley θεωρεί ότι η διακριτή δομή του χωροχρόνου οδηγεί στην αποδοχή της ύπαρξης ελαχίστων (δηλαδή μη περαιτέρω διαιρέσιμων) χωροχρονικών ψηφίδων που, επειδή esse est percipii, δεν μπορεί παρά να ταυτίζονται ή απλώς μετρικά, τουλάχιστον, να συμπίπτουν με το χωρικά ή χρονικά αντιληπτικό ελάχιστο του ανθρώπινου νου. Πρόκειται για έναν αμφισβητούμενο μεν αλλά πάντως γνήσιο θρίαμβο της εμμονικής αφοσίωσής του σε εμπειριοκρατικές και φαινομεναλιστικές φιλοσοφικές θέσεις.

David Hume

Ο David Hume (1711-1776) είναι ο τρίτος μεγάλος των εμπειριστών (ή εμπειριοκρατών) φιλοσόφων. Σκοτσέζος, ως προς την καταγωγή, έγραψε το έργο του στην αγγλική γλώσσα, όπως και οι άλλοι δύο εμπειριστές φιλόσοφοι για τους οποίους ήδη μιλήσαμε. Το έργο του διακρίνεται για την σκεπτικιστική

10. Luke και Jessop (επιμ.), *The Works of George Bishop Of Cloyne*, παράγραφος 124.

του χροιά και σε θέματα οντολογίας και σε θέματα γνωσιολογίας. Η έμφαση, όμως, βρίσκεται προς την κατεύθυνση ερωτημάτων γνωσιολογικού παρά οντολογικού χαρακτήρα. Φαίνεται ως εάν οι θέσεις οντολογικού περιεχομένου να αποτελούν ένα είδος αναγκαίας συνέχειας των αντιστοίχων θέσεων γνωσιολογικού χαρακτήρα. Βέβαια, κάτι τέτοιο, λιγότερο ή περισσότερο, αποτελεί διακριτικό γνώρισμα των φιλοσοφικών συστημάτων και των άλλων δύο εμπειριστών, του Locke και του Berkeley. Είναι η κοινή αρνητική τους στάση απέναντι στην ρασιοναλιστική καρτεσιανή φιλοσοφική παράδοση καθώς και η (με κάποιες ίσως διαφορές) διατύπωση θέσεων με κοινό χαρακτηριστικό το εμπειριοκρατικό τους στίγμα. Αυτή η κοινή αρνητική τους στάση αναφέρεται στο πρόβλημα της ύπαρξης έμφυτων γενικών αφηρημένων ιδεών και στο πρόβλημα της εμπειρικής ή μη προέλευσης της γνώσης. Αυτό που εμπειριοκρατικά προτείνεται είναι, στο μεν πρώτο, η θέση περί ανυπαρξίας τέτοιων ιδεών και, στο δεύτερο, η μοναδικότητα της εμπειρίας ως θεμελιώδους πηγής της γνώσης.

Το φιλοσοφικό σύστημα του Hume χαρακτηρίζεται από την ρηξικέλευθα σκεπτικιστική και κριτική στάση του απέναντι στο πρόβλημα της προέλευσης και καταγωγής της ανθρώπινης γνώσης. Η ανθρώπινη γνώση αποτελεί ακριβή και μοναδικό τρόπο απεικόνισης του υπαρκτού ή διαθέτει χαρακτηριστικά ανθρωπομορφικού χαρακτήρα τα οποία θα έπρεπε τουλάχιστον να επισημανθούν; Και λέμε «τουλάχιστον θα έπρεπε να επισημανθούν» γιατί, ίσως, η επιλυσιμότητα των φιλοσοφικών προβλημάτων που συνδέονται με την εννοιολογική τιθάσευση της έννοιας της «ανθρώπινης γνώσης» να βρίσκεται πέραν των δυνατότητων υμών και ημών, των πεπερασμένων εκπροσώπων του ελλόγου όντος.

Ας εστιάσουμε όμως την προσοχή μας σε δύο θεμελιώδη προβλήματα, στα οποία οι προτεινόμενες από τον Hume λύσεις αντιπροσωπεύουν ρηξικέλευθες απόπειρες αντιμετώπισής τους διά παραδοχής της γνωσιακής οριακότητάς τους. Το πρώτο είναι αυτό που ήδη επισημάνθηκε και για το οποίο ήδη υπαινικτικά διατυπώθηκε η εμπειριοκρατική εκδοχή επιλυσιμότητάς του, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχουν έμφυτες γενικές αφηρημένες ιδέες. Η κατάσταση εμφανίζεται ακόμη δυσμενέστερη.¹¹ Σύμφωνα με τον Hume, οι όποιοι γλωσσικοί όροι που παρήχθησαν από μια φαινομενική διαδικασία γενίκευσης δεν σημαίνουν κάποια αντίστοιχη ιδέα, αλλά, παρά ταύτα, είναι δυνατή η χρησιμοποίησή τους γιατί μπορεί να δρουν επιμεριστικά. Ας θεωρήσουμε, επί παραδείγματι, τον όρο «τρίγωνο». Αυτός δεν αναφέρεται σε ούτε σημαίνει κάποιο υπερτρίγωνο, που δεν είναι ούτε ορθογώνιο ούτε οξυγώνιο ούτε αιβλυγώνιο. Δεν υπάρχει αναφορά, γιατί ο συγκεκριμένος όρος δεν εκφράζει οντική παρουσία πράγματος αλλά ιδιό-

11. «Ακόμη δυσμενέστερη» με την έννοια όχι της απόλυτης αδυναμίας χειρισμού της αλλά αυτήν της φιλοσοφικά περίτεχνης παράχαμψή της.

τητας. Για τους εμπειριοκράτες οι ιδιότητες δεν υπάρχουν ως αυθύπαρκτες οντότητες αλλά ως μορφοποιητικά ενδύματα με συγκεκριμένο αποτύπωμα. Έτσι, η λέξη «τριγώνο» εκφράζει την ιδιότητα της «τριγωνικότητας». Υπό αυτήν την έννοια το γνωστό ευκλείδειο θεώρημα «το άθροισμα των γωνιών του τριγώνου είναι ίσο με δύο ορθές» αποκτά νόημα μόνον αν μεταφρασθεί ως «κάθε τριγώνο σχήμα έχει ως άθροισμα των γωνιών του δύο ορθές γωνίες». Δηλαδή, νόημα αποκτάται (και αναλόγως καθίσταται η αντίστοιχη πρόταση αληθής ή φευδής) όταν ο αντίστοιχος γενικός όρος αντικατασταθεί καταλλήλως από έναν επιθετικό προσδιορισμό, επί του οποίου εφαρμόζεται γενική ποσόδειξη διά χρήσεως του ποσοδείκτη «κάθε» ή «για κάθε».¹² Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να πούμε ότι, σύμφωνα με τον Hume, θα ήταν δυνατόν να αποδείξουμε, να ανακαλύψουμε ή να παραγάγουμε αληθείς γενικές προτάσεις επαληθεύσιμες σε κάθε τρίγωνο χρησιμοποιώντας ιδέες συγκεκριμένων τριγώνων και αγνοώντας κάποια ενοχλητικά επιμέρους χαρακτηριστικά τους. Το δεύτερο θεμελιώδες πρόβλημα που υπανιχθήκαμε ότι υπάρχει στις αρχές της παραγράφου και το οποίο αντιμετωπίζεται ρηξικέλευθα από τον Hume είναι αυτό της εγκυρότητας ή μη της επαγωγικής διαδικασίας, ως οδηγούσας στην αποκάλυψη οντοτήτων γενικού χαρακτήρα και αντιστοίχων ιδιοτήτων τους, καθώς και του πιθανού αληθειακού τους φορτίου.

Ας δούμε, όμως, παρενθετικά μία διάκριση που δεν εισήχθη από τον Hume αλλά από τον Leibniz¹³ και που χρησιμοποιήθηκε από τον πρώτο προκειμένου να επιτεθεί, όπως και έκανε, στην επαγωγική γνωστική διαδικασία. Κατά τον Leibniz, οι αληθείς προτάσεις χωρίζονται σε δύο κλάσεις. Η πρώτη είναι αυτή των αληθών αναλυτικών προτάσεων και η δεύτερη των αληθών ενδεχομενικών¹⁴ προτάσεων. Για να δούμε τι ακριβώς εννοούσε ο Leibniz με αυτόν τον διαχωρισμό (που ισχύει μόνον εν μέρει), ας ανατρέξουμε στον τρόπο με τον οποίον τον θριζε χρησιμοποιώντας την ιδέα της ύπαρξης δυνατών κόσμων. Έτσι, αληθής αναλυτική πρόταση λέγεται κάθε πρόταση αληθής σε κάθε δυνατό κόσμο, ενώ αληθής ενδεχομενική¹⁵ πρόταση αυτή για την οποία υπάρχουν κόσμοι στους οποίους αυτή είναι αληθής και κόσμοι στους οποίους είναι φευδής, στους οποίους κόσμους, κατ' ακολουθίαν, η άρνησή της είναι αληθής. Η καινοτομία που φαίνε-

12. Ο συγκεκριμένος ποσοδείκτης παρίσταται με το σύμβολο A.

13. Βλ., Αναπολιτάνος, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών*, σ. 100-111.

14. Ένα παράδειγμα αναλυτικής αληθούς πρότασης είναι η «το A είναι ταυτόσημο με το A» και ενδεχομενικής αληθούς η πρόταση «έξω βρέχει» στην περίπτωση που πραγματικά έξω βρέχει.

15. Χρησιμοποιείται καμιά φορά ως συνώνυμος όρος του «ενδεχομενικός» ο όρος «συνθετικός», μετά την χρήση του δευτέρου ιδιαιτέρως από τον Immanuel Kant.

ται να εισάγει ο Hume, προσπαθώντας να χαρακτηρίσει την παραπάνω διάκριση (ο οποίος χαρακτηρισμός μάλλον εν σπέρματι προϋπήρχε), είναι πως οι αρνητικές των αναλυτικών προτάσεις συνεπάγονται προτάσεις αντιφατικές, ενώ οι αρνητικές των ενδεχομενικών δεν συνεπάγονται κάτι τέτοιο.

Έχοντας, όπως είπαμε, παρενθετικά αναφερθεί στην διάκριση μεταξύ αναλυτικών και ενδεχομενικών προτάσεων, ας επικεντρωθούμε στις ενδεχομενικές, γιατί σε αυτές στηρίζεται η επίθεση του Hume κατά της επαγωγής. Ας θεωρήσουμε τις προτάσεις «Ο ήλιος θα εξακολουθήσει να ανατέλλει κάθε πρωί» και «Κάθε υλικό σώμα που αφήνεται να πέσει από κάποιο λογικό ύψος σε σχέση με την επιφάνεια της Γης θα οδεύει κατακόρυφα προσκρούοντας στην συγκεκριμένη επιφάνεια». Οι προτάσεις αυτές αποτελούν γενικεύσεις επαγωγικού τύπου, των οποίων η αλήθεια, σύμφωνα με τον Hume, δεν είναι απολύτως επιβεβαιώσιμη. Εννοούμε με αυτήν την διατύπωση ότι οι εμπειρικές παρατηρήσεις που είναι δυνατόν να έχουν λάβει χώρα είτε από εμένα τον ίδιο είτε και από το σύνολο των υπαρχόντων ή μέχρις αυτή την ώρα (που γράφεται αυτό το χείμενο) των υπαρχόντων συνανθρώπων μου είναι πεπερασμένες ως προς το πλήθος τους. Κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει ότι στο μέλλον και στην επ' άπειρον δυναμένη να εκταθεί χρονική διάρκεια θα υπάρξουν εμπειρικώς διαπιστωμένα επεισόδια παραβίασης αυτών των μέχρι τώρα κανονικοτήτων. Η επαγωγικά θρεμμένη βεβαιότητά μας δεν αποτελεί εγγύηση της αλήθειας των παραπάνω προτάσεων. Ο Hume, λοιπόν, θεωρεί ότι αυτή η αμφιβολία μας όχι μόνον είναι βάσιμη αλλά και, ως τέτοια, απολύτως έγκυρη. Υποστηρίζει ότι η τάση μας για μελλοντική αναμονή συμβάντων ομοίων προς αυτά που έχουν ήδη παρατηρηθεί έχει μόνον ψυχολογική βάση. Αυτό, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι πρέπει να αγνοήσουμε την γνωσιακή τους χρησιμότητα. Δηλαδή, ο Hume δεν υποστηρίζει ότι θα πρέπει συνεχώς να πειραματίζόμαστε βάζοντας το δάχτυλο πάνω από την φλόγα ενός αναμμένου κεριού, ευελπιστώντας ότι είναι δυνατόν κάποια στιγμή να σταματήσει να μας καίει. Απλώς μας επισημαίνει πως, συνεχίζοντας να δρούμε στηριζόμενοι σε μία γνώση επαγωγικού χαρακτήρα, καλόν θα είναι να γνωρίζουμε ότι πρόκειται για μία πρακτική που πιθανώς να διαθέτει απαγορευτικά όρια. Πρόκειται, όπως μας λέει ο Hume, για σταθερές σύζευξεις (constant conjunctions) και πέραν τούτου ουδέν:

Η ιδέα μας [...] της αναγκαιότητας και της αιτιότητας προκύπτει αποχλειστικά από την ομοιομορφία που είναι παρατηρήσιμη σε όλες τις φυσικές διεργασίες· εκεί δηλαδή που όμοια αντικείμενα [συμβάντα] εμφανίζονται μαζί με τρόπο σταθερό και ο νους είναι αναγκασμένος από συνήθεια να συμπεράνει την ύπαρξη του ενός από την εμφάνιση του άλλου [...]. Πέραν αυτής της σταθερής σύζευξης ομοιών [συμβάντων] και

της συνακόλουθης συνεπαγωγής του ενός από το άλλο δεν έχουμε καμία έννοια αναγκαιότητας ή σύνδεσης.¹⁶

Η βάση μας για την επαλήθευση αληθειών ενδεχομενικού τύπου είναι εμπειρική. Ως τέτοια υπόκειται στην θεμελιώδη αντίρρηση του Hume ότι η αποδοχή νομοτελειών ανεξάρτητων από τον πεπερασμένο παρατηρούντα είναι και παραμένει μετέωρη, γιατί δεν εξασφαλίζει την παρατηρησιακή μελλοντική ομοιομορφία των νέων μας δεδομένων. Ο σκεπτικισμός του Hume γύρω από την καθολική ισχύ γενικευτικών εμπειρικών προτάσεων που στηρίζονται στην πεπερασμένη μέχρι σήμερα επαλήθευσιμότητά τους τον οδηγεί σε περαιτέρω αμφισβητήσεις της γενικευτικής διαδικασίας. Ας θυμηθούμε την εναρκτήρια φράση του προηγούμενου παραθέματος, «Η ιδέα μας [...] της αναγκαιότητας και της αιτιότητας προκύπτει αποκλειστικά από την ομοιομορφία που είναι παρατηρήσιμη σ' όλες τις φυσικές διεργασίες». Η αιτιότητά μας εμφανίζεται ως ανακύπτουσα μέσα από την τάση μας να θεωρούμε ότι ένα γεγονός τύπου Β που έχει παρατηρηθεί σταθερά ότι ακολουθεί ένα γεγονός τύπου Α αποτελεί συνέπεια του γεγονότος τύπου Α. Ακολουθώντας αυτή την γραμμή οδηγούμαστε στην αιτιακή σύνδεση του Α με το Β, θεωρώντας (αυθαίρετα κατά τον Hume) ότι το Α αποτελεί αίτιο της εμφάνισης του Β. Αυτή η ανοικτή σε αμφισβητήσεις θεώρηση των σταθερών συζεύξεων ως ισχυρών ενδείξεων, σχεδόν, αποδεικτικού χαρακτήρα αποτελεί, για τον Hume, την πηγή βεβαιοτήτων στις οποίες δεν είναι απαραίτητο να στηριζόμαστε κατά απόλυτο τρόπο. Ας πράττουμε σύμφωνα με τα παρατηρηθέντα και τα παρατηρούμενα χωρίς την ύπαρξη στοιχείων ανεπιφύλακτης αποδοχής κάποιων καλά κρυμμένων πραγματικήτων. Ίσως, ακολουθώντας τον Imre Lakatos, να πρέπει να εμπιστευόμαστε τις μέχρι τώρα εμπειρικές παρατηρήσεις μας και τις αντίστοιχες επιχειρηθείσες γενικεύσεις, μέχρις αποδείξεως του εναντίου.

16. Bl., David Hume, *A Treatise of Human Nature*, επιμ. Peter Harold Nidditch, Oxford University Press, Λονδίνο 1981, σ. 54-55 (1η έκδ.: επιμ. Lewis Amherst Selby-Bigge, Clarendon Press, Οξφόρδη 1888).

23

ΑΠΕΙΚΟΝΙΖΩ ΕΞΕΙΚΟΝΙΖΟΝΤΑΣ,
ΕΞΕΙΚΟΝΙΖΩ ΣΧΗΜΑΤΟΠΟΙΩΝΤΑΣ,
ΣΧΗΜΑΤΟΠΟΙΩΝΤΑΣ

Δύο είναι οι κύριες πλευρές του κόσμου. Η πρώτη είναι η εμπράγματη, αυτή, δηλαδή, που συναπαρτίζεται από πράγματα υλικά, τα οποία αλληλοεπηρεάζονται και συνυπάρχουν συνεχώς μεταβαλλόμενα εν χρόνω και χώρω. Η δεύτερη είναι η απεικονιστική ή αλλιώς απεικονίζουσα, η οποία εμφανίζεται ομοιοτρόπως και πολλαπλώς στους νόες των ανθρώπων. Οι δύο αυτές πλευρές εμφανίζονται, ως υπάρχουσες και μεταξύ τους αντιστοιχούσες, και στο πλαίσιο μιας φαινομεναλιστικής και στο πλαίσιο μίας αντιστοιχικής αναπαραστασιακής (ή αναπαραστατικής, αν προτιμάτε) οντολογίας. Η ομοιοτροπία των επιμέρους θεάσεων από την άλλη μεριά αποτελεί, ως φαίνεται, μία απολύτως αναγκαία, επαρκή και δομικά απαραίτητη γνωσιακή προϋπόθεση, εξασφαλίζουσα την εγκυρότητα της επικοινωνιακής συμφωνίας των ανθρώπων. Όλοι βλέπουμε, υπό κανονικές συνθήκες, το δένδρο της αυλής του σπιτιού μας πλατύφυλλο και δροσερό, και όλοι συμφωνούμε χρησιμοποιώντας την αυτή γλώσσα (ανεξάρτητα από τις ηχητικές ή άλλες παραλλαγές της) ότι πρόκειται για το ίδιο δένδρο που, ιδιωτικώς μεν, ομοιοτρόπως δε, απεικονίζουμε. Είμαστε, ούτως ειπείν, οι κυρίαρχοι του απεικονιστικού μας σύμπαντος, πρώτον, γιατί χωρίς εμάς δεν θα μπορούσε να υπάρξει, δεύτερον, γιατί το υλοενεργειακό μας σύμπαν είτε δεν θα υπήρχε ολόγυρα είτε δεν θα μπορούσε να απεικονισθεί ως υπάρχον πέρα και έξω από εμάς και, τρίτον, είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι ακόμη και η ομοιοτροπία των πολλαπλών θεάσεων αποτελεί εσωτερικό χαρακτηριστικό του ίδιου του σύμπαντος που δι’ ημών και υμών αποκτά συνείδηση ή, μάλλον, υπάρχει σε κατάσταση αυτοσυνειδησίας. Το σύμπαν είναι κοντά μας και δίπλα μας, είναι μέσα μας και ολόγυρά μας, είναι το σπίτι μας που μπορεί να μας περίμενε ή είναι δυνατόν να κατασκευάστηκε, έστω ασυνείδητα, από την απεικονιστική μας πλευρά.

Απεικονίζουμε, λοιπόν, ίσως χωρίς άμεση συνείδηση του τι απεικονίζουμε, ίσως χωρίς την ενεργό συμμετοχή μας και στο απεικονίζόμενο και στο απεικονισθέν. Ίσως ίσως και χωρίς ακόμη την πλήρη αίσθηση της απαιτούμενης για